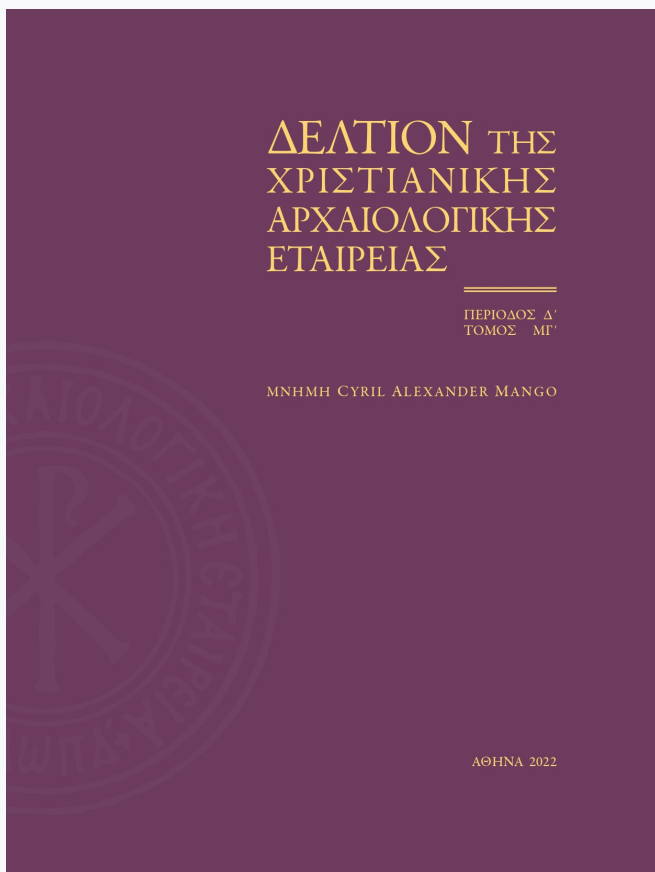

Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας

Τόμ. 43 (2022)

Δελτίον ΧΑΕ 43 (2022), Περίοδος Δ'

Οχυρώνοντας και «κατοχυρώνοντας» τη Μεθώνη στα χρόνια του Αλεξίου Α΄ Κομνηνού. Η μαρτυρία μιας έμμετρης επιγραφής

Μιχάλης ΚΑΠΠΑΣ (*Michalis KAPPAS*)

doi: [10.12681/dchae.34389](https://doi.org/10.12681/dchae.34389)

Βιβλιογραφική αναφορά:

ΚΑΠΠΑΣ (Michalis KAPPAS) Μ. (2023). Οχυρώνοντας και «κατοχυρώνοντας» τη Μεθώνη στα χρόνια του Αλεξίου Α΄ Κομνηνού. Η μαρτυρία μιας έμμετρης επιγραφής. *Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας*, 43, 265–280. <https://doi.org/10.12681/dchae.34389>

ΟΧΥΡΩΝΟΝΤΑΣ ΚΑΙ «ΚΑΤΟΧΥΡΩΝΟΝΤΑΣ» ΤΗ ΜΕΘΩΝΗ
ΣΤΑ ΧΡΟΝΙΑ ΤΟΥ ΑΛΕΞΙΟΥ Α΄ ΚΟΜΝΗΝΟΥ.
Η ΜΑΡΤΥΡΙΑ ΜΙΑΣ ΕΜΜΕΤΡΗΣ ΕΠΙΓΡΑΦΗΣ

Παρουσιάζεται μία έμμετρη επιγραφή από την περιοχή της Μεθώνης, που αναφέρεται στην επισκευή των τειχών της πόλης. Βάσει των χρονολογικών στοιχείων που παρέχει η επιγραφή, προτείνεται η χρονολόγησή της στο έτος 1084/85, λίγα μόλις χρόνια μετά την ανάρρηση του Αλεξίου Α΄ Κομνηνού στον θρόνο της Κωνσταντινουπόλεως. Το φιλόδοξο αυτό οχυρωματικό έργο, από κοινού με την ίδρυση της μητροπόλεως Χριστιανουπόλεως και την οικοδόμηση του εμβληματικού επισκοπικού της ναού, φαίνεται να συνιστούν δράσεις ενός ενιαίου σχεδίου οργανωμένου από την κεντρική εξουσία, προκειμένου να ενισχυθεί το ηθικό των υπηκόων του βυζαντινού κράτους στο πλέον ενάλωτο στις νορμανδικές επιθέσεις δυτικό όριο της αυτοκρατορίας.

The author presents a metrical inscription found near Methoni, referring to the reconstructions of the fortification of the city. Based on the chronological information provided by the inscription, it is suggested that it dates from the year 1084/1085, just a few years after the ascent of Alexios I Komnenos to the throne of Constantinople. This ambitious defensive project, together with the establishment of the metropolis of Christianoupolis and the construction of its emblematic episcopal church, appear to have been actions within a coherent plan organized by the central administration, in order to boost the morale of the subjects of the Byzantine state at the particularly vulnerable to the Norman attacks western frontier of the Empire.

Λέξεις κλειδιά

Μεσοβυζαντινή περίοδος, επιγραφές, οχύρωση, ναός σύνθετου οκταγωνικού τύπου, Θεοφύλακτος, αυτοκράτορας Αλέξιος Α΄ Κομνηνός, Νορμανδοί, μητρόπολη Χριστιανουπόλεως, Μεθώνη.

Keywords

Middle Byzantine period; metrical inscriptions; fortification; church of complex octagon type; Theophylaktos; emperor Alexios I Komnenos; Normans; Metropolis of Christianoupolis; Methoni.

Πριν από είκοσι περίπου χρόνια εντοπίστηκε στη θέση Παναγούλα, 3,5 χιλ. βορειοανατολικά της Μεθώνης, μία μεγαλογράμματη επιγραφή, η οποία μεταφέρθηκε για λόγους φύλαξης στην αποθήκη της τότε αρμόδιας 26ης Εφορείας Βυζαντινών Αρχαιοτήτων στην Καλαμάτα¹. Μετά την ολοκλήρωση της συντήρησής της, συμπεριλήφθηκε στη μουσειολογική μελέτη του Αρχαιολογικού Μουσείου Μεσσηνίας, όπου και εκτίθεται. Είναι χαραγμένη πάνω σε πλάκα από λευκόφαιο

μάρμαρο και έχει σωζόμενο ύψος 0,53 μ., πλάτος 0,28 μ. και πάχος 0,08 μ. (Εικ. 1). Η δεξιά παρειά της έχει από παλιά αποκρουστεί. Σε διάφορα σημεία της, κυρίως στο κάτω αριστερό άκρο της κύριας όψης, φέρει ίχνη πρόσφατης απόξεσης από αιχμηρό εργαλείο.

Το σωζόμενο τμήμα της επιγραφής περιλαμβάνει δώδεκα σειρές, σε κάθε μία από τις οποίες έχουν χαραχθεί από δέκα έως δεκατέσσερα γράμματα (Εικ. 1, 2). Προτείνεται η εξής μεταγραφή:

* Δρ Αρχαιολόγος-Βυζαντινολόγος, Εφορεία Αρχαιοτήτων Μεσσηνίας, mgkappa@yahoo.gr

¹ Η επιγραφή παρουσιάστηκε για πρώτη φορά στο 29ο Συμπόσιο

ΧΑΕ (Αθήνα, 2009), βλ. Μ. Κάππας, «Κάστρο Μεθώνης: η μαρτυρία μιας αδημοσίευτης επιγραφής», 56-57. Για μια επιγραμματική αναφορά, βλ. επίσης Π. Φουτάκης, *Η Μεθώνη και η Ιστορία. Η Βενετία και η Εξουσία*, Αθήνα 2017, 97-98.

	+ ΧΡΟΝΟΙΣ ΙΚΑΝΟΙΣ [.....]	+ Χρόνοις ἰκανοῖς [.....]
	ΠΟΝΗΣΑΝΤΑ ΜΕCΥ [.....]	πονήσαντα ΜΕCΥ [.....]
	ΠΙΠΤΟΝΤΑ CΥΝΕ [.....]	πίπτοντα CΥΝΕ [.....]
	ΘΕΟΦΥΛΑΚΤΟΣ Ο [.....]	Θεοφύλακτος Ο [.....]
5	ΤΟΙΧΩ ΚΥΚΛΩC [ας]	5 τοίχῳ κυκλώC [ας]
	ΚΑΙ ΚΑΤΟΧΥΡΩ [σας]	καὶ κατοχυρώ [σας]
	CΚΗΠΤΡΩΝ ΟΥ [ρανοῦ]	σκήπτρων οὐ [ρανοῦ]
	ΤΙC ΤΟΝ ΚΟΜΝΙΝ [ῶν]	τῆς τῶν Κομνην [ῶν]
	ΙΝΔΙΚΤΙΩΝΟC Ο [.....]	ἰνδικτιῶνος Ο [.....]
10	ΕΞΑΪΚΙCΧΕΙΑ [ιοστὸν]	10 ἕξακισχίλ<ε> [ιοστὸν]
	ΕΝΕΝΙΚΟCΤΟΝ [.....]	ἐνενηκοστὸν [.....]
	ΕΚ ΤΙC ΝΟΡΜΑ [νων]	ἐκ τῆς Νορμά [νων]

Ενδείξεις για το αρχικό πλάτος της μαρμάρινης πλάκας παρέχει η ολόγραφη αναγραφή του έτους, στη δέκατη και ενδέκατη σειρά. Η απουσία της εκατοντάδας, με τις πιθανές συντμήσεις που υιοθετούνται συνήθως σε ανάλογες περιπτώσεις, υποδεικνύει ότι στο χαμένο τμήμα της επιγραφής θα υπήρχαν χαραγμένα από δεκαπέντε έως δεκαεφτά γράμματα. Η γραφική αποκατάσταση του κατεστραμμένου τεμαχίου οδηγεί στο συμπέρασμα ότι ο μαρμάρινος φορέας θα ήταν αρχικά περίπου τετράγωνος, με διαστάσεις 0,53×0,60 μ. περίπου.

Ο συντάκτης του κειμένου ήταν σε γενικές γραμμές γνώστης των κανόνων της ορθογραφίας, χωρίς ωστόσο να αποφεύγονται ορισμένα σφάλματα, όπως λ.χ. το «ει» στο ἕξακισχίλειοστὸν, ή η χρήση του «ι» αντί του «η», σε τέσσερις τουλάχιστον περιπτώσεις: δύο φορές στην όγδοη σειρά, στην πρώτη λέξη της, καθώς και στην αναγραφή του ονόματος των Κομνηνών², στο «ἐνενηκοστὸν» της μεθεπόμενης σειράς και στο «τις» της προτελευταίας σωζόμενης λέξης, ενώ και το άρθρο «τῶν» στην όγδοη σειρά έχει γραφτεί λανθασμένα με όμικρον αντί για ωμέγα. Με διορθωμένη ορθογραφία προτείνεται η εξής μεταγραφή:

² Η ανορθόγραφη γραφή ακόμα και των αυτοκρατορικών ονομάτων δεν είναι σπάνια σε βυζαντινές επιγραφές. Για τρεις ανορθόγραφες εκδοχές του ονόματος των Κομνηνών, βλ. την επιγραφή του επισκόπου Νικήτα από το Άργος [D. Feissel – A. Philippidis-Braat, «Inventaires en vue d'un recueil des inscriptions historiques de Byzance, III. Inscriptions du Péloponnèse (à l'exception de Mistra)», *TM* 9 (1985), αριθ. 52 σ. 309-310], την κτητορική επιγραφή της Παναγίας της Χρυσάφτισσας (ό.π., αριθ. 60 σ. 319-320) και τις εξωτερικές τοιχογραφίες της Μανρωτίσσης στην Καστοριά [Τ. Παπαμαστοράκης, «Ένα εικαστικό εγκώμιο του Μιχαήλ Η΄ Παλαιολόγου», *ΔΧΑΕ ΙΕ΄* (1989-1990), 233].

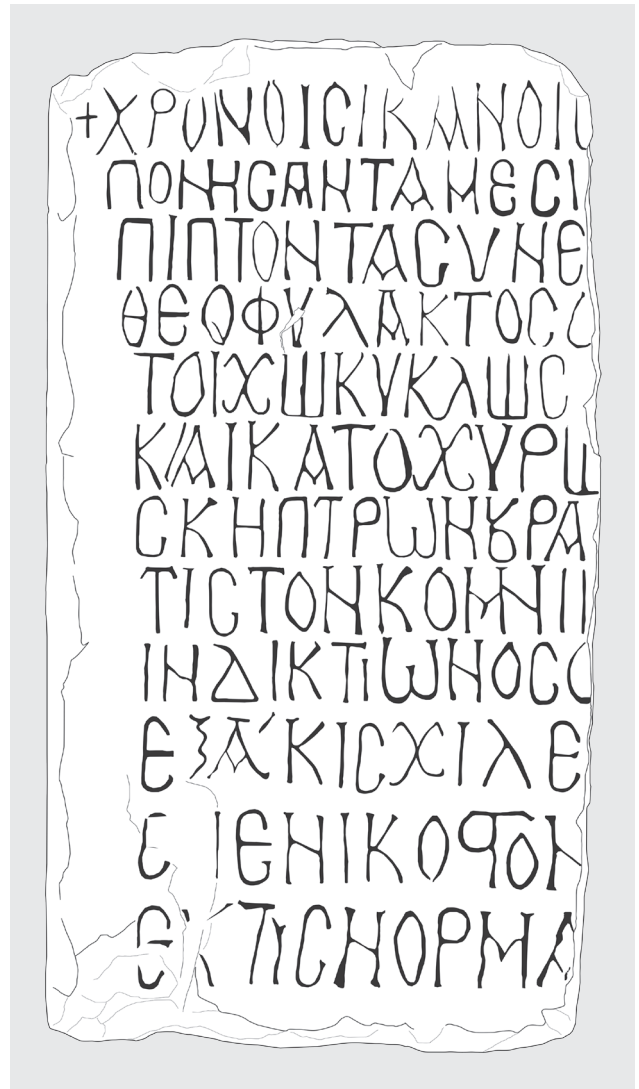
Ορισμένες φράσεις της επιγραφής, κυρίως το «Χρόνοις ἰκανοῖς» και το «τοίχῳ κυκλώσας», δημιουργούν την εύλογη υποψία ότι πρόκειται για έμμετρο κείμενο, αποτελούμενο από βυζαντινούς δωδεκασύλλαβους στίχους³. Η άποψη αυτή έγινε δεκτή και από τον έγκριτο επιγραφολόγο Andreas Rhoby, ο οποίος συμπεριέλαβε την επιγραφή της Μεθώνης στο corpus των έμμετρων επιγραφών σε λίθο που δημοσιεύτηκε από την Αυστριακή Ακαδημία το 2014⁴. Το μέτρο φαίνεται να καταστρατηγείται μόνο στις τελευταίες σειρές της επιγραφής, όπου παρατίθενται η ἰνδικτιῶνα και το έτος από κτίσεως κόσμου⁵.

Ο βασικός κανόνας του συγκεκριμένου μετρικού σχήματος, που προϋποθέτει τομή στην πέμπτη ή στην έβδομη συλλαβή, δικαιολογεί και το ότι, παρόλο που σώζεται περίπου το αριστερό ήμισυ της ενεπίγραφης πλάκας, δεν είναι δύσκολο να κατανοήσει κανείς το

³ Για τα βυζαντινά επιγράμματα, βλ. M. Lauxtermann, *Byzantine Poetry from Pisides to Geometres. Texts and Contexts*, I, Βιέννη 2003.

⁴ A. Rhoby, *Byzantinische Epigramme auf Stein, nebst Addenda zu den Bänden 1 und 2*, Βιέννη 2014, 244-246. Ο ίδιος ερευνητής θεωρεί πιθανότερο το έμμετρο κείμενο να μην παρατίθεται με βάση τη μετρική ακολουθία με κάθε στίχο να καταλαμβάνει μία γραμμή, αλλά σε ένα μικτό σύστημα, όπου στις πρώτες τέσσερις σειρές παρατίθενται συνεχόμενα περισσότεροι του ενός στίχου ανά γραμμή, ενώ από την πέμπτη σειρά και κάτω περιλαμβάνεται ένας στίχος σε κάθε γραμμή. Με βάση αυτήν την άποψη ο Rhoby (ό.π., 244) προτείνει μια ελαφρώς διαφοροποιημένη μεταγραφή της επιγραφής της Μεθώνης.

⁵ Για μια διαφορετική άποψη, βλ. A. Rhoby, «“When the year run through six times of thousands...”: The Date in (Inscriptional) Byzantine Epigrams», St. Efthymiadis, P. Odorico, I. Polemis (επιμ.), *Pour une poétique de Byzance. Hommage à Vassilis Katsaros*, Παρίσι 2015, 223-242.

Εικ. 1. Καλαμάτα, Αρχαιολογικό Μουσείο Μεσσηνίας. Μαυμάρινη έμμετρη επιγραφή από την ενούτερη περιοχή του κάστρου Μεθώνης (πρβλ. Εικ. 2).

Εικ. 2. Απόγραφο της επιγραφής από την περιοχή του κάστρου Μεθώνης (πρβλ. Εικ. 1).

περιεχόμενό της. Γίνεται αναφορά στα τείχη μιας πόλης τα οποία είχαν, καθώς φαίνεται, καταπονηθεί από το πέρασμα του χρόνου, ενώ ορισμένα τμήματά τους είχαν αφηθεί να καταπέσουν. Κάποιος Θεοφύλακτος⁶ την κύκλωσε εκ νέου με τείχη κατοχυρώνοντάς τη με τον τρόπο αυτό από τις εχθρικές επιθέσεις των Νορμανδών.

Παρόλο που η πόλη δεν κατονομάζεται στο σωζόμενο τμήμα της επιγραφής, η μικρή απόσταση που χωρίζει το σημείο εντοπισμού της από τη Μεθώνη, σε συνδυασμό με την ανεπιβεβαίωτη πληροφορία ότι αποτελεί προϊόν λαθρανασκαφής από την περιοχή του ομώνυμου κάστρου, καθιστά ασφαλή τη σύνδεσή της με τη σημαντική αυτή πόλη της νοτιοδυτικής Πελοποννήσου (Εικ. 3)⁷.

⁶ Η θέση της λέξης Θεοφύλακτος στην αρχή της τέταρτης σειράς, σε συνδυασμό με το περιεχόμενο της επιγραφής, ενισχύουν το ενδεχόμενο η λέξη να επέχει εδώ θέση κύριου ονόματος και όχι επιθετικού προσδιορισμού.

⁷ Για την πόλη της Μεθώνης και τις οχυρώσεις της, βλ. μεταξύ άλλων, K. Andrews, *Castles of the Morea*, αναθεωρημένη έκδοση

Εικ. 3. Μεθώνη, γενική άποψη του κάστρου από τα βορειοανατολικά.

Στο υπό εξέταση ενεπίγραφο τμήμα δεν διευκρινίζεται η ιδιότητα του Θεοφυλάκτου, ενώ και η χρονολογία σώζεται αποσπασματικά. Ωστόσο, η αναφορά της αυτοκρατορικής οικογένειας των Κομνηνών, σε συνδυασμό με τη μνημόνευση των Νορμανδών στην τελευταία σειρά της επιγραφής, οριοθετούν ένα ασφαλές χρονικό πλαίσιο που εκτείνεται από το τελευταίο τέταρτο του 11ου έως και τα μέσα της ένατης δεκαετίας του 12ου αιώνα.

Η χρονολογία, από την οποία σώζεται μόνο η χιλιάδα και η δεκάδα, έχει χαραχθεί ολογράφως στη δέκατη και ενδέκατη σειρά⁸. Οι εκατοντάδες που συμπίπτουν

με πρόλογο του G. R. Bugh, Princeton, N. J. 2006 [πρώτη έκδοση (Gennadeion Monographs 4), Princeton – Νέα Υόρκη 1953], 58-83. Ν. Δ. Κοντογιάννης – Ι. Μ. Γρηγοροπούλου, *Το Κάστρο της Μεθώνης*, Αθήνα 2009. Φουτάκης, *Μεθώνη*, ό.π. (υποσημ. 1).

⁸ Η αναγραφή του έτους ολογράφως είναι σχετικά σπάνια σε βυζαντινές επιγραφές, βλ. Κ. Μέντζου-Μεϊμάρη, «Χρονολογημένα βυζαντινά έπιγραφαί του Corpus Inscriptionum Graecarum IV,

με τη βασιλεία της δυναστείας των Κομνηνών είναι η έκτη και η έβδομη. Στην πρώτη περίπτωση η τείχιση της πόλης θα είχε λάβει χώρα εντός της ένατης δεκαετίας του 11ου αιώνα, ενώ στη δεύτερη την ίδια δεκαετία του επόμενου αιώνα.

Στοιχείο κλειδί για τον περιορισμό του εύρους χρονολόγησης της επιγραφής αποτελεί το έτος της ινδικτιώνας. Στο δεξιό πέρας της ένατης σειράς διακρίνεται το αριστερό μισό ενός γράμματος, το οποίο δεν μπορεί να ταυτιστεί παρά μόνο με «όμικρον». Η μόνη πιθανή ερμηνεία που μπορούμε να προτείνουμε είναι η αναφορά της ινδικτιώνας ολογράφως, κάτι που ούτως ή άλλως συνηθίζει ο συντάκτης της επιγραφής. Εάν η υπόθεσή μας ευσταθεί, τότε μόνο η όγδοη ινδικτιώνα μπορεί να συμπληρώσει την επίμαχη σειρά. Τα έτη που

2», *ΔΧΑΕ Θ'* (1977-1979), 73-131, αριθ. 56, 100, 105, 154, 172. Βλ. επίσης Σ. Καλοπίση-Βέρτη, «Η "Σπηλιὰ τῆς Ἁγίας Μαρίνας" στὴ Λαγκαδά τῆς Ἑξω Μάνης», *Ἄμητος. Τόμος στὴ μνήμη Φώτη Ἀποστολόπουλου*, Αθήνα 1984, 162-190, κυρίως 175-177, εικ. 3.

συμπίπτουν με τη συγκεκριμένη ινδικτιώνα, κατά τη διάρκεια της ένατης δεκαετίας του 11ου και του 12ου αιώνα αντίστοιχα, είναι, στην πρώτη περίπτωση το 6593 (1084/85) και στη δεύτερη το 6698 (1189/90). Η δεύτερη περίπτωση αποκλείεται εκ των πραγμάτων, καθώς ήδη από το 1185 τη δυναστεία των Κομνηνών είχε διαδεχτεί με άδοξο τρόπο η οικογένεια των Αγγέλων. Έτσι, προκρίνεται η χρονολόγηση της επιγραφής στο έτος 1084/85, λίγα μόλις χρόνια μετά την ανάρρηση στον θρόνο του Αλεξίου Α΄ Κομνηνού. Σε αυτή την περίπτωση οι τρεις σειρές της επιγραφής πριν από την τελευταία θα μπορούσαν να συμπληρωθούν, λαμβάνοντας υπ' όψιν τις συνηθισμένες συντμήσεις⁹, ως εξής:

*ινδικτιώνος ὀ[γδός] ἔ(τος) ἀπὸ κτ(ίσεως) κόσμου]
10 ἑξακισχιλ[ιοστὸν πεντακοσιοστ(ὸν)]
ἐνενηκοστὸν [τρίτον.....]*

Με μια τέτοια ένταξη συνάδουν και τα παλαιογραφικά στοιχεία της επιγραφής. Η παντελής απουσία πνευμάτων και χαρακτήρων μικρογράμματης γραφής, σε συνδυασμό με τη δειλή υιοθέτηση τόνων μόνο σε μία λέξη¹⁰, προκρίνουν χρονολόγηση στον 11ο παρά στον 12ο αιώνα. Χαρακτηριστικοί είναι και οι δύο τύποι του «Ω» και του «Υ», ευρύτατα διαδεδομένοι σε επιγραφές του 11ου αιώνα¹¹, ενώ το ίδιο ισχύει και με το γράμμα «Χ» με τις αγκιστροειδείς απολήξεις των κεραιών του¹². Το μοναδικό στοιχείο που παλαιογραφικά χρήζει ειδικότερου σχολιασμού, είναι η συνένωση του

«C» με το «T» στον ενδέκατο στίχο της επιγραφής, μιας και έχει υποστηριχθεί ότι το συγκεκριμένο σύμπλεγμα, παρόλο που ως αριθμητικό ψηφίο είναι γνωστό ήδη από τον 9ο αιώνα, εισάγεται ως γράμμα στην επιγραφική με μεγάλη καθυστέρηση. Μνημονεύουμε μόνο ορισμένα ενδεικτικά παραδείγματα που καταδεικνύουν ότι η παραπάνω άποψη δεν ευσταθεί: στα επιγράμματα που συνοδεύουν τη λειψανοθήκη του Συμεών του Στυλίτη, που κατασκευάστηκε στα μέσα του 10ου αιώνα χάρη στον φιλότεχνο Βασίλειο Λεκαπηνό και φυλάσσεται σήμερα σε μοναστήρι της κεντρικής Ιταλίας, η συνένωση «C» και «T» απαντά τουλάχιστον δύο φορές¹³. Μερικές δεκαετίες αργότερα, στην τοιχογραφία του κεκοιμημένου δούλου του Θεού Κωνσταντίνου από το πρώτο στρώμα τοιχογραφιών του ναού των Αγίων Αναργύρων Καστοριάς, το «CT» του ονόματός του έχει τη μορφή που μας ενδιαφέρει¹⁴. Έργο του 11ου αιώνα θεωρείται και μία ασημένια λειψανοθήκη του αγίου Ευγενίου Τραπεζούντος και των συναθλητών του, σήμερα αποθεμιμένη στο θησαυροφυλάκιο του Αγίου Μάρκου Βενετίας, όπου το επίμαχο σύμπλεγμα εμφανίζεται τουλάχιστον δύο φορές¹⁵, ενώ στον επόμενο αιώνα χρονολογείται το εγκόλπιο λειψανοθήκη με παράσταση Ανάστασης, σήμερα στο Ιστορικό και Πολιτιστικό Μουσείο της Μόσχας, όπου το «CT» χαράσσεται με παρόμοιο τρόπο¹⁶. Δεν απουσιάζουν και ορισμένα ανάλογα πρώιμα παραδείγματα από την ίδια την Πελοπόννησο· σημειώνουμε ενδεικτικά τη μαρμάρινη πλάκα που επέχει θέση αγίας τράπεζας στην εκκλησία της Παναγίτσας στη Μηλιά της Μεσσηνιακής Μάνης¹⁷. Το συγκεκριμένο έργο έχει πειστικά συνδεθεί από τον Νικόλαο Δρανδάκη με το

⁹ Για μια περίπτωση αναγραφής της χιλιάδας ολογράφως με σύντμηση στο τέλος, όπου τα υπόλοιπα στοιχεία γράφονται με τα αριθμητικά τους ψηφία, βλ. A. Guillou, *Recueil des inscriptions grecques médiévales d'Italie*, Ρώμη 1996, αριθ. 146, 163-164, πίν. 140, 143.

¹⁰ Στη σύνθετη λέξη «ἑξακισχιλιοστὸν» στην αρχή της δέκατης σειράς, το πρώτο συνθετικό της λέξης ἑξάκις τονίζεται στην παραλήγουσα, σαν να επρόκειτο για δύο λέξεις: ἑξάκις χιλιοστὸν, βλ. Rhoby, *Byzantinische Epigramme*, ὅ.π. (υποσημ. 4), 246.

¹¹ Βλ. λ.χ. Rhoby, *Byzantinische Epigramme*, ὅ.π. (υποσημ. 4), αριθ. IT1 και GR111. Βλ. επίσης, Guillou, *Recueil*, ὅ.π. (υποσημ. 9), αριθ. 118, πίν. 116-117, αριθ. 131, πίν. 129.

¹² Rhoby, *Byzantinische Epigramme*, ὅ.π. (υποσημ. 4), αριθ. GR 121. Ο Rhoby χρονολογεί την επιγραφή στον 12ο αιώνα, ενώ στην αρχική δημοσίευση προτείνεται ευρύτερο πλαίσιο χρονολόγησης, μεταξύ 11ου και 12ου αιώνα, βλ. E. Τσιγαρίδας – K. Λοβέρδου-Τσιγαρίδα, *Κατάλογος χριστιανικών ἐπιγραφῶν στὰ Μουσεία τῆς Θεσσαλονίκης*, Θεσσαλονίκη 1979, αριθ. 69, 96-97.

Για ένα παρόμοιο «X», βλ. επίσης Guillou, *Recueil*, ὅ.π. (υποσημ. 9), αριθ. 143, πίν. 137.

¹³ Guillou, *Recueil*, ὅ.π. (υποσημ. 9), αριθ. 16, 18-21, πίν. 6.

¹⁴ Στ. Πελεκανίδης – Μ. Χατζηδάκης, *Βυζαντινή Τέχνη στην Ελλάδα, Καστοριά*, Αθήνα 1992, 22-23, εικ. 6.

¹⁵ Guillou, *Recueil*, ὅ.π. (υποσημ. 9), αριθ. 91, 93-94, πίν. 99.

¹⁶ Μ. Κάππας, «Το εγκόλπιο-λειψανοθήκη του Κρατικού Μουσείου Ιστορίας και Πολιτισμού της Μόσχας», *Βυζαντινά* 24 (2004), 409-434.

¹⁷ Ν. Β. Δρανδάκης, «Δύο βυζαντινές ἐνεπίγραφες πλάκες ἀγίας Τράπεζας σὲ ναοὺς τῆς Μεσσηνιακῆς Μάνης», *Μνήμη Γεωργίου Ί. Κουρμούλη*, Αθήνα 1980, 179-185, κυρίως 181-183. Ο ίδιος, *Βυζαντινά γλυπτά τῆς Μάνης*, Αθήνα 2002, 57-58. Βλ. επίσης Feissel – Philippidis-Braat, «Inventaires», ὅ.π. (υποσημ. 2), αριθ. 48, πίν. IX 2.

εργαστήριο του φημισμένου μαρμαρά Νικήτα «ἀπὸ χώρα Μαΐνης», η δράση του οποίου τοποθετείται στο τελευταίο τέταρτο του 11ου αιώνα¹⁸.

Τα ιστορικά στοιχεία συγκλίνουν, επίσης, υπέρ της ένταξης της επιγραφής στον 11ο και όχι στον 12ο αιώνα. Είναι γνωστό ότι τα τείχη της Μεθώνης υπέστησαν την καταστροφική μανία των Βενετών το 1124 ως αντίποινα για την περιστολή των εμπορικών τους προνομίων, η οποία επιχειρήθηκε από τον αυτοκράτορα Ιωάννη Κομνηνό¹⁹. Από μεταγενέστερες ιστορικές μαρτυρίες συνάγεται ότι δεν οχυρώθηκε εκ νέου η πόλη και αφέθηκε έκτοτε ερειπωμένη. Με τη φράση «ἐρήμη τειχῶν καὶ τῆς ἀπὸ τειχῶν ἀσφαλείας» την περιγράφει μερικές δεκαετίες αργότερα ο επίσκοπός της, ο πολὺς Νικόλαος Μεθώνης στον επινίκιο λόγο που συνέγραψε προς τιμὴν του αυτοκράτορα Μανουήλ²⁰. Το 1205 οι Φράγκοι έγιναν κύριοι της Μεθώνης, χωρίς να καταβάλουν ιδιαίτερη προσπάθεια, μιας και, όπως περιγράφεται στο Χρονικό του Μορέως, «τὸ κάστρον ἦν ἄρα ἔρημον, ὅλο ἦτον χαλασμένο / τὸ εἶχασιν χαλάσασιν ὀμπρὸς οἱ Βενετικοί»²¹.

Ποιος όμως μπορεί να ήταν ο Θεοφύλακτος που μνημονεύεται στην υπό εξέταση επιγραφή; Πιθανότατα επρόκειτο για πολιτικό ή στρατιωτικό αξιωματούχο, στην αρμοδιότητα του οποίου ενέπιπτε και η περιοχή της νοτιοδυτικής Πελοποννήσου²². Αν και είναι γνωστά

αρκετά ονόματα στρατηγών της Πελοποννήσου²³ και ακόμα περισσότερα διαφόρων κατώτερων αξιωματούχων του ίδιου θέματος ή του συνενωμένου θέματος Ελλάδος και Πελοποννήσου²⁴, το όνομα Θεοφύλακτος είναι ιδιαίτερα σπάνιο. Είναι γνωστό ένα μολυβδόβουλο ενός «βασιλικού πρωτοσπαθαρίου καὶ τουρμάρχου Πελοποννήσου» με το όνομα αυτό, για το οποίο αρχικά είχε προταθεί ένταξη στον 8ο αιώνα. Ο Νικόλαος Βέης μετέθεσε πειστικά τη χρονολόγησή του στις πρώτες δεκαετίες του 10ου αιώνα, ταυτίζοντας τον Θεοφύλακτο του μολυβδόβουλου με τον ομώνυμο στρατηγό Πελοποννήσου, που μνημονεύεται στον βίο του οσίου Πέτρου, επισκόπου Ἄργους²⁵. Συνεπώς, η συγκεκριμένη περίπτωση, εκ των πραγμάτων, απορρίπτεται. Αρχαιότερο από την επιγραφή της Μεθώνης είναι και ένα μολυβδόβουλο ενός στρατηγού Πελοποννήσου, το όνομα του οποίου, αν και δεν σώζεται καλά, θα μπορούσε να είναι Θεοφύλακτος²⁶. Για λόγους χρονικής απόστασης αποκλείεται οποιαδήποτε σχέση και με τον Θεοφύλακτο που μερίμνησε για την κατασκευή ενός λιμενικού έργου στη Χαλκίδα, το όνομα και το αξίωμα του οποίου δηλώνονται περήφανα σε έμμετρη επιγραφή «...κλεινὸς Θεοφύλακτος οἰκείους πόνοις, ὁ πρωτοσπαθάριος Ἑλλάδος κλέος»²⁷. Αξίζει να επισημανθεί ότι, κατά την περίοδο που χρονολογείται η επιγραφή

¹⁸ Για τον Νικήτα Μαρμαρά, βλ. Ν. Β. Δρανδάκης, «Νικήτας Μαρμαράς», *Δωδώνη Α'* (1972), 21-44. Ο ίδιος, «Ἄγνωστα γλυπτὰ τῆς Μάνης ἀποδιδόμενα στὸ μαρμαρᾶ Νικήτα ἢ στὸ ἐργαστήριον του», *ΔΧΑΕ Η'* (1975-1976), 19-28.

¹⁹ Κοντογιάννης – Γρηγοροπούλου, *Τὸ κάστρο τῆς Μεθώνης*, ὁ.π. (υποσημ. 7), 12. Φουτάκης, *Μεθώνη*, ὁ.π. (υποσημ. 1), 98.

²⁰ «Μεθώνη (... ἦν γὰρ ὅτε πόλις ἦν, νῦν δὲ ἐστὶν ἐρημόπολις, ἐρήμη πολιτῶν, ἐρήμη τειχῶν καὶ τῆς ἀπὸ τειχῶν ἀσφαλείας...) πόλις τὸ σχῆμα, τρίγωνος τὴν θέσιν, τὰς περὶ τὴν κορυφαίαν γωνίαν πλευρὰς ἀμφιθάλασος, ὡς μόνον τὴν διατείνουσαν πρὸς ἡπειρον ἐπανοίγουσα...», βλ. J. Dräseke, «Nikolaos von Methone», *BZ* 1 (1892), 438-478.

²¹ *The Chronicle of Morea. Τὸ Χρονικὸν τοῦ Μορέως. A History in Political Verse, Relating the Establishment of Feudalism in Greece by the Franks in the Thirteenth Century*, ἐκδ. J. Schmitt, Λονδίνο 1904 (ανατ. Groningen 1967), στίχοι 1690-1692. Βλ. ἐπίσης Φουτάκης, *Μεθώνη*, ὁ.π. (υποσημ. 1), 100.

²² Για τη διοικητική οργάνωση της νότιας Βαλκανικής χερσονήσου κατά τη μέση βυζαντινὴ περίοδο, βλ. J. Nesbitt – N. Oikonomides, *Catalogue of the Byzantine Seals at Dumbarton Oaks and in the Fogg Museum of Art*, 2. *South of the Balkans, the islands, South of Asia*

Minor, Ουάσινγκτον 1994, 22, 62. Βλ. ἐπίσης J. B. Burg, *The Imperial Administration System in the Ninth Century*, Λονδίνο 1911.

²³ Βλ. G. Zacos – A. Vegler, *Byzantine Lead Seals*, 2. *Nos. 1096-2671A, Non Imperial Seals: VIth to IXth centuries*, Βασιλεία 1972, αριθ. 1935, 1979, 2145C, 2287, 2493, 2569A. Nesbitt – Oikonomides, *Catalogue*, ὁ.π. (υποσημ. 22), αριθ. 22.22-36, 33.38-42.

²⁴ Nesbitt – Oikonomides, *Catalogue*, ὁ.π. (υποσημ. 22), αριθ. 8.13-23, 8.25, 8.26, 8.28, 8.32, 8.33, 8.36, 8.39, 22.1-3, 22.5-12, 22.16-20. Από τους τριάντα και πλέον αξιωματούχους που γνωρίζουμε, μόνο ένας κομμερτιάριος του θέματος Πελοποννήσου ονομάζεται Θεοφύλακτος, η σφραγίδα του οποίου έχει χρονολογηθεί στον 8ο-9ο αιώνα, βλ. ὁ.π., αριθ. 22.14. Για ονόματα βυζαντινῶν αξιωματούχων στην Πελοπόννησο, βλ. ἐπίσης, A. Bon, *Le Péloponnèse byzantin jusqu'en 1204*, Παρίσι 1951, 186-207.

²⁵ N. Beès, «Zur Sigillographie der byzantinischen Themen Peloponnese und Hellas», *Vizantijskij Vremennik* 21 (1914), 90-100. Bon, *Le Péloponnèse byzantin*, ὁ.π. (υποσημ. 24), 192.

²⁶ Προτείνονται εναλλακτικά τα ονόματα Θεόκτιστος και Θεόγνωστος, βλ. Nesbitt – Oikonomides, *Catalogue*, ὁ.π. (υποσημ. 22), αριθ. 22.37, σ. 75.

²⁷ Rhoby, *Byzantinische Epigramme*, ὁ.π. (υποσημ. 4), αριθ. GR55 σ. 225-226.

της Μεθώνης, ο τίτλος του διοικητή του συνενωμένου θέματος Ελλάδος και Πελοποννήσου φαίνεται ότι έχει πλέον αλλάξει. Ένας από τους διασημότερους κατόχους του αξιώματος στα χρόνια αυτά, ο Ευμάθιος Φιλοκάλης, φέρει τον τίτλο του «μεγάλου δουκός και πραιτόρος Ἑλλάδος καὶ Πελοποννήσου»²⁸.

Η έρευνά μας, στη συνέχεια, επεκτάθηκε γενικά σε αξιωματούχους της μέσης βυζαντινής περιόδου· εντοπίστηκε ικανός αριθμός μολυβδόβουλων με το όνομα Θεοφύλακτος²⁹, χωρίς, ωστόσο, να συντρέχει κάποιος ειδικότερος λόγος που να δικαιολογεί την ταύτιση κάποιου εξ αυτών με τον αναφερόμενο στην εξεταζόμενη επιγραφή.

Λιγότερο πιθανό κρίνεται το ενδεχόμενο ο εν λόγω Θεοφύλακτος να ήταν κάποιος υψηλόβαθμος εκκλησιαστικός αξιωματούχος, εφόσον δεν απουσιάζουν επιγραφές σε οχυρώσεις κάστρων όπου τη σχετική πρωτοβουλία για την επιδιόρθωση τειχών ή την κατασκευή πύργων φαίνεται να αναλαμβάνει ο οικείος επίσκοπος. Ο κατάλογος, ωστόσο, των επισκόπων που διαποίμαναν την εκκλησία της Μεθώνης είναι κάθε άλλο παρά πλήρης³⁰. Για τους δύο αιώνες που μας ενδιαφέρει εδώ, γνωρίζουμε τα ονόματα τεσσάρων μόνο ιεραρχών: του Νικήτα³¹,

του Θεοδώρου³², του Μελετίου³³ και του φημισμένου Νικολάου, χωρίς να είναι εύκολος ο ακριβής προσδιορισμός της περιόδου που ο καθένας από αυτούς βρέθηκε στο πηδάλιο της Εκκλησίας των Μεθωναίων, εξαιρουμένου του Νικολάου, για τον οποίο πιθανολογείται ότι υπήρξε επίσκοπος Μεθώνης μεταξύ των ετών 1130-1160³⁴. Επομένως και η έρευνα προς την κατεύθυνση αυτή δεν φαίνεται να φωτίζει ικανοποιητικά το επίμαχο ζήτημα.

Κάπως δυσσερμήνευτη παραμένει και η αναφορά των Νορμανδών στον τελευταίο στίχο της εξεταζόμενης πλάκας, αν και σε βυζαντινές οχυρώσεις δεν απουσιάζουν επιγραφές στις οποίες να κατονομάζονται και οι εχθροί της αυτοκρατορίας³⁵. Είναι γνωστό ότι οι πελοποννησιακές πόλεις δεν υπέστησαν δηώσεις κατά την πρώτη φάση των νορμανδικών επιδρομών (1081-83, 1084-85), ενώ κάτι τέτοιο φαίνεται ότι συνέβη τελικά γύρω στα μέσα του 12ου αιώνα, κατά τη διάρκεια της βασιλείας του Μανουήλ Κομνηνού³⁶. Εάν, λοιπόν, η επιγραφή από τη Μεθώνη χαραχτηκε στα μέσα της ένατης δεκαετίας του 11ου αιώνα, ποιος ήταν ο λόγος που εξώθησε τον Θεοφύλακτο να μνημονεύσει σε αυτήν τους Νορμανδούς;

Η εξήγηση θα πρέπει μάλλον να αναζητηθεί στη γενικότερη αναστάτωση που προκάλεσαν οι νορμανδικές επιθέσεις στο δυτικό σύνορο της αυτοκρατορίας, οι οποίες ήρθαν να οξύνουν την ήδη δραματική κατάσταση που βίωναν οι μικρασιατικές επαρχίες μετά τη μάχη του Ματζικέρτ (1071). Η αναχαίτισή τους μονοπώλησε σχεδόν το ενδιαφέρον του Αλεξίου Α΄ Κομνηνού κατά τα πρώτα έτη της βασιλείας του. Στο πλαίσιο

²⁸ Nesbitt – Oikonomides, *Catalogue*, ό.π. (υποσημ. 22), 22 και αριθ. 22.15. Βλ. επίσης *ODB*, τ. 3, λήμμα «Philokales», 1656 (A. Kazhdan – A. Cutler).

²⁹ V. Laurent, *Le corpus des sceaux de l'empire byzantin*, II: *L'administration centrale*, Παρίσι 1981, αριθ. 541, 570, 573, 693, 758, 887, 1183. Βλ. επίσης *Prosopographie der mittelbyzantinischen Zeit Online*, Berlin-Brandenburgische Akademie der Wissenschaften. Nach Vorarbeiten F. Winkelmanns erstellt (<https://www.degruyter.com/database/pmbz/html>).

³⁰ Χ. Δουκάκης, «Ἐπισκοπὴ Μεθώνης», *Ἐκκλησιαστικὸς Φάρος ΣΤ΄* (1910), 24-32. Η Αναγνωστάκης, «Ἐπισκοπὲς καὶ θρησκευτικὸς βίος στα ὄρια τῆς νυν Μητροπόλεως Μεσσηνίας ἕως το 1204», *Χριστιανικὴ Μεσσηνία. Μνημεῖα καὶ Ἱστορία τῆς Ἱεράς Μητροπόλεως Μεσσηνίας*, Αθήνα 2010, 113-145, κυρίως 117-118. Για το ίδιο θέμα, βλ. επίσης V. Laurent, *Le corpus des sceaux de l'empire byzantin*, V: *L'Église*, Première partie, I. *L'Église de Constantinople*, A. *La Hiérarchie*, Παρίσι 1963, 482. Nesbitt – Oikonomides, *Catalogue*, ό.π. (υποσημ. 22), 85. *ODB*, τ. 2, λήμμα «Methoni», 1356 (T. E. Gregory).

³¹ Laurent, *Le corpus*, ό.π. (υποσημ. 30), αριθ. 642. Nesbitt – Oikonomides, *Catalogue*, ό.π. (υποσημ. 22), αριθ. 30.1. Ο Laurent αποδίδει στον επίσκοπο Νικήτα και μια ανώνυμη έπιμετρη σφραγίδα, βλ. V. Laurent, *Le corpus des sceaux de l'empire byzantin*, V, 3: *L'Église, Supplément*, Παρίσι 1972, αριθ. 1756 σ. 107-108, άποψη

που δεν έγινε δεκτή από τους Nesbitt – Oikonomides, *Catalogue of the Byzantine Seals*, ό.π. (υποσημ. 22), αριθ. 30.4.

³² Laurent, *Le corpus*, ό.π. (υποσημ. 30), αριθ. 643, 644. Nesbitt – Oikonomides, *Catalogue*, ό.π. (υποσημ. 22), αριθ. 30.2.

³³ Laurent, *Le corpus*, ό.π. (υποσημ. 30), αριθ. 645.

³⁴ A. D. Angelou, «Nicholas of Methone: The Life and Works of a Twelfth-Century Bishop», M. Mullett – R. Scott (επιμ.), *Byzantium and the Classical Tradition, University of Birmingham Thirteenth Spring Symposium of Byzantine Studies 1999*, Birmingham 1981, 143-148.

³⁵ Για ανάλογες περιπτώσεις, βλ. Rhoby, *Byzantinische Epigramme*, ό.π. (υποσημ. 4), αριθ. GR55 σ. 225-226, αριθ. GR73 σ. 266-269, αριθ. SY1 σ. 509-511, αριθ. TR10 σ. 529-531, αριθ. TR 25 σ. 559-562, αριθ. TR26 σ. 562-566, αριθ. TR97 σ. 708-711.

³⁶ Η επίθεση των Νορμανδών στη Μεθώνη έλαβε χώρα τελικά κατά το έτος 1147, βλ. Φουτάκης, *Μεθώνη*, ό.π. (υποσημ. 1), 98.

Εικ. 4. Καλαμάτα, Αρχαιολογικό Μουσείο Μεσσηνίας. Μαρμάρινη ανάγλυφη εικόνα της αγίας Θέκλας από τον ναό του Αγίου Νικολάου στη Μεθώνη.

αυτής της προσπάθειας θα ανέμενε κανείς μια συνολική μέρμινα για την αμυντική θωράκιση κομβικών πόλεων της αυτοκρατορίας, ειδικά εκείνων που βρίσκονταν κατά μήκος των δυτικών ακτών των βαλκανικών επαρχιών της. Εάν η ανάλυση που προηγήθηκε ευσταθεί, η ενεπίγραφη πλάκα από τη Μεθώνη έρχεται να επιβεβαιώσει την αγωνία της κεντρικής εξουσίας, υπό την αυξανόμενη πίεση των Νορμανδών, να «κατοχυρώσει» έμπρακτα τις κτήσεις της, αναχαιτίζοντας με τον τρόπο αυτό τις φιλόδοξες βλέψεις του νορμανδού ηγεμόνα Ροβέρτου Γισκάρδου και των διαδόχων του.

Η Μεθώνη της μεσοβυζαντινής περιόδου, με τον εντυπωσιακών διαστάσεων επισκοπικό της ναό αφιερωμένο στον άγιο Ιωάννη τον Θεολόγο³⁷, κρατά ακόμη

³⁷ Για τον ναό, ο οποίος στη σωζόμενη ερειπωμένη μορφή είναι πιθανότατα κτίσμα του 13ου αιώνα, βλ. Μ. Κάππας, «Δυτικές επιδράσεις στην αρχιτεκτονική της Μεσσηνίας (13ος-15ος αι.)», Μ. Κορρές – Στ. Μαμαλούκος – Κ. Ζάμπας – Φ. Μαλούχου-Τουφάνο (επιμ.), *Ήρωες Κτίσις. Μνήμη Χαράλαμπου Μπούρα*, Ι, Αθήνα 2018, 452-453.

καλά κρυμμένα τα μυστικά της. Οι σφραγίδες τεσσάρων τουλάχιστον επισκόπων της, για τους οποίους έγινε λόγος παραπάνω, μία περίτεχνα λαξευμένη σε μάρμαρο εικόνα της αγίας Θέκλας (Εικ. 4) που εντοπίστηκε σε νεότερο ναό της πόλης και σήμερα εκτίθεται στο Αρχαιολογικό Μουσείο Μεσσηνίας³⁸, καθώς και τμήματα μαρμάρινου λειτουργικού εξοπλισμού, πιθανότατα από τον επισκοπικό της ναό³⁹, σήμερα επίσης στο Αρχαιολογικό Μουσείο Μεσσηνίας, αποκαλύπτουν ότι η κατάσταση στην πόλη δεν ήταν και

³⁸ Ε. Χαλκιά, «Μαρμάρινη εικόνα από τη Μεθώνη: αγία Μαρίνα ή αγία Θέκλα;», Γ. Βαρζελιώτη – Α. Πανοπούλου (επιμ.), *Πρακτικά της Διεθνούς Επιστημονικής Συνάντησης, De Veneciis ad Mothopam. Έλληνες και Βενετοί στη Μεθώνη τα χρόνια της βενετοκρατίας (Μεθώνη, 19-20 Μαρτίου 2010)*, Αθήνα – Βενετία 2012, 25-38.

³⁹ Ε. Γερούση, «Στοιχεία για την βυζαντινή Μεθώνη. Ή μαρτυρία των γλυπτών», *Ζ' Πελοποννησιακό Συνέδριο. Πρακτικά του Ζ' Διεθνούς Συνεδρίου Πελοποννησιακών Σπουδών (Πύργος, Γαστούνη, Άμαλιάδα 11-17 Σεπτεμβρίου 2005)*, Δ', Αθήνα 2007, 441-458.

Εικ. 5. Μεθώνη, κάστρο. Γενική άποψη τμήματος του τείχους μεταξύ εξωτερικής και ενδιάμεσης πύλης.

τόσο αξιοθρήνητη όσο επιχειρεί να την παρουσιάσει ο επίσκοπός της Νικόλαος στην προσπάθειά του να εξασφαλίσει την περιπόθητη μετάκλησή του στην Κωνσταντινούπολη από τα «κατώτατα των Κατωτικών», όπως ο ίδιος αποκαλεί τον τόπο που «καταδικάστηκε να κατοικήσει»⁴⁰.

Την εύρωστη οικονομική κατάσταση της πόλης στα χρόνια αυτά επιβεβαιώνει και η επίδοση από τον αυτοκράτορα Μανουήλ στην περιώνυμη κωνσταντινουπολίτικη μονή του Παντοκράτορος των «τελεσμάτων» της επισκοπής Μεθώνης από κοινού με αυτά της μητροπόλεως Πατρών⁴¹. Η συγκεκριμένη πράξη υπαινίσσεται ότι οι εν λόγω τοπικοί εκκλησιαστικοί φορείς διέθεταν σημαντική ακίνητη περιουσία καθώς και

ικανά εισοδήματα από ενοίκια ή άλλες προσοδοφόρες αστικές, εμπορικές ή βιοτεχνικές επιχειρήσεις⁴².

Η αναζήτηση λειψάνων της μεσοβυζαντινής περιόδου στις δαιδαλώδεις οχυρώσεις της Μεθώνης αποτελεί εγχείρημα δύσκολο, λόγω των επάλληλων μετασκευών που έχουν υποστεί τα τείχη, ιδιαίτερος μετά την εισαγωγή του πυροβολικού, κατά τον 15ο αιώνα⁴³. Στον γρίφο αυτόν επιχειρεί να δώσει απάντηση υπό δημοσίευση μελέτη του γράφοντος, σε συνεργασία με τον αναπληρωτή καθηγητή του Τμήματος Αρχιτεκτόνων του Πανεπιστημίου Πατρών Σταύρο Μαμαλούκο. Σε αυτήν, μετά από διεξοδική διερεύνηση των διαδοχικών οικοδομικών φάσεων, προτείνεται η σύνδεση

⁴⁰ «...μέρος αὐτῆ τῶν φερωνίμως λεγομένων κατωτικῶν τὸ κατώτερον, πρὸς δύσιν νοσιωτέρου κλίματος ἀποκλίνον, καὶ ταύτης ἄκρον ἔσχατον ἢ Μεθώνη, ἦν ἐγὼ δυστυχῶς οἰκεῖν κατεκρίθην μετὰ τῶν προφητικῶς προηγορευμένων “εἰσελεύσεται εἰς τὰ κατώτατα τῆς γῆς”», βλ. Dräseke, «Nikolaos von Methone», ὅ.π. (υποσημ. 20), 445.

⁴¹ Αναγνωστάκης, «Επισκοπές και θρησκευτικός βίος», ὅ.π. (υποσημ. 30), 142.

⁴² Β. Πέννα, «Κοινωνία και οικονομία στην Πελοπόννησο κατά τους βυζαντινούς χρόνους (5ος-12ος αιώνας)», Ε. Αποστόλου – Ch. Doyen (επιμ.), *Το νόμισμα στην Πελοπόννησο. Νομισματοκοπεία, Εικονογραφία, Κυκλοφορία, Ιστορία. Από την Αρχαιότητα έως και την Νεότερη Εποχή, Πρακτικά Συνεδρίου της ΣΤ΄ Επιστημονικής Συνάντησης αφιερωμένης στη μνήμη του Tony Hackens (Αργος, 26-29 Μαΐου 2011)* (BCH Supplément 57), Αθήνα 2017, 17-62, κυρίως 51.

⁴³ Andrews, *Castles*, ὅ.π. (υποσημ. 7), 58-83.

Εικ. 6. Χριστιάνοι Τριφυλίας, ναός Σωτήρος Χριστού. Γενική άποψη από τα νοτιοανατολικά.

ενός εντυπωσιακού τμήματος των τειχών της Μεθώνης, μεταξύ εξωτερικής και ενδιάμεσης πύλης (Εικ. 5)⁴⁴, με την έμμετρη επιγραφή που εδώ μας απασχολεί. Η επιμέλεια στον τρόπο κατασκευής του εν λόγω τμήματος των τειχών με λαξευτές λιθοπλίνθους κατά το ισόδομο σύστημα δομής θυμίζει αρχαία μνημεία, έχοντας μάλιστα οδηγήσει ορισμένους ερευνητές σε λανθασμένα συμπεράσματα ως προς τη χρονολόγησή του⁴⁵. Λεπτομέρειες, όμως, όπως η παρεμβολή σφηνών

μεταξύ των λιθοπλίνθων, οι λιγοστοί διάτονοι λίθοι αλλά και η διαπίστωση ασυγχώρητων για αρχαίο οικοδόμημα αβλεψιών, όπως λ.χ. η συνέχεια των κατακόρυφων αρμών μεταξύ των δόμων, το απομακρύνουν αισθητά από την τεχνική αρτιότητα ανάλογων έργων της αρχαιότητας. Το στοιχείο που καθιστά επιβεβλημένη τη μετάθεση της χρονολόγησής του κατά πολλούς αιώνες μεταγενέστερα είναι η χρήση ισχυρού συνδετικού ασβεστοκονιάματος μεταξύ των λιθοπλίνθων. Μάλιστα, σε αρκετά σημεία διατηρείται ανέπαφο και το αρχικό πατητό αρμολόγημα, που θα προσέδιδε στο επίμαχο τμήμα των τειχών την εντύπωση μιας πολύ στιβαρής, αμιγώς λαξευτής, κατασκευής. Εάν η συσχέτιση με την εξεταζόμενη έμμετρη επιγραφή ευσταθεί,

⁴⁴ Μ. Κάππας – Στ. Μαμαλούκος, «Παρατηρήσεις στις προενετικές φάσεις του κάστρου Μεθώνης», Α. Πανοπούλου (επιμ.), *Μεθώνη και η περιοχή της από την αρχαιότητα έως τα νεότερα χρόνια. Αρχαιολογικές και ιστορικές προσεγγίσεις, Πρακτικά από τη Διημερίδα που συνδιοργανώθηκε στη Μεθώνη από το Ινστιτούτο Ιστορικών Ερευνών / ΕΙΕ και τον Σύλλογο Φίλων Κάστρου Μεθώνης (Μεθώνη, 16-17 Μαΐου 2015)* (υπό έκδοση).

⁴⁵ Ως αρχαίο χαρακτηρίζουν το τμήμα αυτό των τειχών οι

Κοντογιάννης – Γρηγοροπούλου, *Κάστρο Μεθώνης*, ό.π. (υποσημ. 7), 25 εικ. 3:5 και 18.

Εικ. 7. Καλαμάτα, Αρχαιολογικό Μουσείο Μεσσηνίας. Τμήμα επιστυλίου τέμπλου από τον ναό του Σωτήρος Χριστού στους Χριστιάνους Τριφυλίας.

τότε το εντυπωσιακό αυτό τμήμα των οχυρώσεων της Μεθώνης, που προστατεύει και «κατοχυρώνει» από τις εχθρικές επιθέσεις την πιο ευάλωτη χερσαία πλευρά της πόλης, κατασκευάστηκε το 1084/85, επί Αλεξίου Α΄ Κομνηνού.

Η υλοποίηση ενός τόσο δαπανηρού και φιλόδοξου αμυντικού έργου στη δυτική εσχάτια της αυτοκρατορίας φαίνεται ότι δεν ήταν μεμονωμένη αλλά αποτελούσε μέρος ενός ευρύτερου, καλά μελετημένου, σχεδίου, όπως θα επιχειρηθεί να καταδειχθεί στη συνέχεια.

Ταυτόχρονα σχεδόν με την επιδιόρθωση των τειχών της Μεθώνης, πιθανότατα κατά το έτος 1086, αναδιοργανώνεται η εκκλησιαστική διοίκηση της ευρύτερης περιοχής και δημιουργείται στα βόρεια όρια της επισκοπής Μεθώνης μια νέα μητρόπολη, αυτή της Χριστιανουπόλεως⁴⁶. Αμέσως μετά, στην έδρα της νέας μητροπόλεως, στη Χριστιανούπολη Τριφυλίας, εκκινούν οι εργασίες για την ανέγερση του μεγαλύτερου και λαμπρότερου ναού της μεσοβυζαντινής Πελοποννήσου (Εικ. 6), εκ των μεγαλύτερων σωζόμενων βυζαντινών

Εικ. 8. Καλαμάτα, Αρχαιολογικό Μουσείο Μεσσηνίας. Περιτέχνο κιονόκρανο προσκνητηαρίου από τον ναό του Σωτήρος Χριστού στους Χριστιάνους Τριφυλίας.

⁴⁶ J. Darrouzès, *Notitiae Episcopatum Ecclesiae Constantinopolitanae, Texte critique, Introduction et Notes*, Παρίσι 1981, 123, 344 (notitia 11, n. 79), 368 (notitia 13, n. 786). Bon, *Le Péloponnèse byzantine*, ό.π. (υποσημ. 24), 106-113. Η ίδρυση της επισκοπής Χριστιανουπόλεως ανάγεται πιθανότατα στον 10ο αιώνα, βλ. Αναγνωστάκης, «Επισκοπές και ο θρησκευτικός βίος», ό.π. (υποσημ. 30), 114, 116, 126. Για τον προβιβασμό της σε μητρόπολη και τη σημασία της συγκεκριμένης μεταρρύθμισης για την εκκλησιαστική ιστορία της Πελοποννήσου, βλ. *ODB*, 1, λήμμα «Christianoupolis», 440 (T. E. Gregory). Πέννα, «Κοινωνία και οικονομία στην Πελοπόννησο», ό.π. (σημ. 42), 29.

μνημείων εν γένει, που μέχρι και σήμερα δεσπόζει σε προνομιακή τοποθεσία στις δυτικές υπώρειες του όρους Αιγάλεω, με ανεμπόδιση θέα προς το Ιόνιο πέλαγος. Δυστυχώς δεν σώζεται η κτητορική του επιγραφή· το σχόλιο, ωστόσο, του επισκόπου Χριστιανουπόλεως Αθανασίου στην απογραφή των εκκλησιαστικών κτηρίων της επαρχίας του, που ο ίδιος συνέταξε στα τέλη του 17ου αιώνα για τον βενετό προβλεπτή Francesco Grimani, δεν αφήνει καμία αμφιβολία για την ταυτότητα

του μνημείου: «Ἐκκλησία μεγίστη καὶ περήφημη, τοῦ Σωτήρος Χριστοῦ, ἡ παλαιὰ Μητρόπολις τοῦ Χριστιανουπόλεως»⁴⁷.

Ο ναός υπέστη τεράστιες ζημιές από τον καταστροφικό σεισμό του 1886 και αναστηλώθηκε στα μέσα του 20ού αιώνα από τον Ευστάθιο Στίκα⁴⁸. Πρόκειται για το δεύτερο μεγαλύτερο αντίγραφο του σύνθετου οκταγωνικού τύπου, μετά το καθολικό της μονής του Οσίου Λουκά, στο οποίο, ωστόσο, διαπιστώνονται ορισμένες βασικές ιδιοτυπίες που φαίνεται να ερμηνεύονται από την εξαρχής χρήση του μνημείου ως επισκοπικού ναού⁴⁹. Ξεκίνησε να κατασκευάζεται ως ένα τυπικό αντίγραφο του ηπειρωτικού οκταγωνικού τύπου με πενταμερές ιερό βήμα, παρόμοιο με αυτό που

διαθέτουν όλα τα γνωστά ομοιότυπα παραδείγματα. Στην αρχική εκείνη εκκλησία δεν περιλαμβάνονταν υπερώα. Κατά τη διάρκεια της υλοποίησης του έργου αποφασίστηκε η προσθήκη υπερώων, που προκάλεσε μια μεγάλης κλίμακας αλλαγή στη στάθμη των παραθύρων, ευδιάκριτη μέχρι και σήμερα, κυρίως στη βόρεια πλευρά του ναού, η οποία σώζεται αμέριστη σχεδόν σε όλο το ύψος της, χωρίς δραστηρές αναστηλωτικές επεμβάσεις.

Αυτό όμως που παρουσιάζει μεγαλύτερο ενδιαφέρον είναι ότι στη φάση της τροποποίησης του αρχικού σχεδίου αποφασίστηκε η κατάργηση των μικρών πλάγιων διαμερισμάτων των παραβημάτων και η αναδιοργάνωση του ιερού βήματος με τέτοιο τρόπο, ώστε να διευρυνθεί σημαντικά το ανατολικό σταυρικό σκέλος του ναού, όπου χωροθετείται η αγία τράπεζα και το σύνθρονο, στοιχείο που διαφοροποιεί καθοριστικά την εκκλησία των Χριστιάνων από τα υπόλοιπα γνωστά παραδείγματα του τύπου⁵⁰. Η κρίσιμη αυτή απόφαση συνδέεται, προφανώς, με το γεγονός ότι το κτήριο προοριζόταν εξ αρχής για να καλύψει τις ανάγκες μητροπολιτικού ναού της νεοσύστατης μητροπόλεως Χριστιανουπόλεως, όπου απαραίτητη ήταν η ύπαρξη περισσότερο χώρου στο κεντρικό διαμέρισμα του βήματος, ώστε να εξυπηρετούνται καλύτερα οι ανάγκες τέλεσης μιας αρχιερατικής θείας λειτουργίας.

Με την ίδια την Κωνσταντινούπολη συνδέθηκαν πρόσφατα και οι τεχνίτες που φιλοτέχνησαν τα περίτεχνα μαρμάρινα αρχιτεκτονικά γλυπτά του ναού (Εικ. 7 και 8), τα οποία αποτέλεσαν βασική πηγή έμπνευσης

⁴⁷ Παρόλο που για την αρχική χρήση του ναού ως επισκοπικού είχαν διατυπωθεί αμφιβολίες (βλ. Χ. Μπούρας – Λ. Μπούρα, *Ἡ ἑλλαδικὴ ναοδομία κατὰ τὸν 12ο αἰῶνα*, Αθήνα 2002, 321), η αναφορά αυτή του επισκόπου Χριστιανουπόλεως Αθανασίου επιβεβαιώνει την τοπική παράδοση, βλ. Κ. Ντόκος, «Ἡ ἐν Πελοποννήσῳ ἐκκλησιαστικὴ περιουσία κατὰ τὴν περίοδον τῆς Β΄ Ἐνετοκρατίας, Ἀνέκδοτα ἔγγραφα ἐκ τῶν Ἀρχείων Ἐνετίας», *BNJ* 21 (1971-1974), 43-168, κυρίως 163.

⁴⁸ E. Stikas, *L'église byzantine de Christianou en Triphylie (Peloponnèse) et les autres édifices de même type*, Παρίσι 1951. Στο μνημείο εκτελέστηκαν ευρείας κλίμακας αναστηλωτικές εργασίες και την τριετία 2011-2013. Το έργο εντάχθηκε στο ΕΣΠΑ από τη Διεύθυνση Αναστήλωσης Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Μνημείων του Υπουργείου Πολιτισμού και Τουρισμού, και μετά από διεθνή διαγωνισμό κατακυρώθηκε στην κοινοπραξία «ΜΤ ΑΤΕ – ΝΗΡΙΚΟΣ ΤΕΧΝΙΚΗ Α.Ε. – RESTORE ΑΤΕ». Οι εργασίες εκτελέστηκαν υπό την επίβλεψη της Γεωργίας Καζαντζίδου και της Αικατερίνης Κοντού, μηχανικών της ΔΑΒΜΜ. Από πλευράς τῆς τότε αρμόδιας 26ης Εφορείας Βυζαντινών Αρχαιοτήτων τις εργασίες επέβλεψε ο υπογράφων, βλ. Μ. Κάππας, «26η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων, Επαρχία Τριφυλίας, Χριστιάνοι, Ναός Μεταμορφώσεως του Σωτήρος», *ΑΔ* 69 (2014), Χρονικά Β΄β [Αθήνα 2020], 777-778, 817-819.

⁴⁹ Για την αρχιτεκτονική του ναού, βλ. Μπούρας – Μπούρα, *Ἡ ἑλλαδικὴ ναοδομία*, ὀ.π. (υποσημ. 47), 320-324. Σ. Βογιατζής – Έ. Δεληνικόλα, «Νεότερες παρατηρήσεις στην οικοδομική ιστορία του ναού Μεταμορφώσεως του Σωτήρος Χριστιάνων Μεσσηνίας», *ΔΧΑΕ ΚΓ΄* (2002), 41-58. S. Voyadjis, «Further Remarks on the Building History of the Church of the Transfiguration of Christ at Christianou, Messenia, Greece», A. Ödekan – E. Akyürek – N. Neciroğlu (επιμ.), *First International Sevgi Gönül Byzantine Studies Symposium*, Κωνσταντινούπολη 2010, 458-468. Βλ. επίσης, S. Ćurđić, *Architecture in the Balkans from Diocletian to Suleyman the Magnificent (ca. 300 – ca. 1550)*, New Haven – Λονδίνο 2010, 436, εικ. 483.

⁵⁰ Στις ανασκαφές που πραγματοποιήθηκαν πρόσφατα, εντοπίστηκαν οι τοίχοι της αρχικής πενταμερούς διαμόρφωσης του ιερού βήματος αλλά και ίχνη των αρχικών πλάγιων αφίδων, που βρίσκονταν σχεδόν σε επαφή με τη μεγάλη κόγχη, όπως δηλαδή συμβαίνει και στο καθολικό της μονής Δαφνίου, βλ. Βογιατζής – Δεληνικόλα, «Νεότερες παρατηρήσεις», ὀ.π. (υποσημ. 49), 52-54, εικ. 20. Βλ. επίσης, Μ. Κάππας – Σ. Σάκκαρη, «26η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων, Ανασκαφικές εργασίες, Χριστιάνοι, Ναός Μεταμόρφωσης του Σωτήρος», *ΑΔ* 69 (2014), Χρονικά Β΄β [Αθήνα 2020], 794-799, 834-835. Σ. Σάκκαρη, «Το νεκροταφείο του νάρθηκα του ναού της Μεταμόρφωσης του Σωτήρα στους Χριστιάνους Μεσσηνίας», Μ. Ξανθοπούλου – Αιμ. Μπάνου – Ε. Ζυμή – Ευγ. Γιαννούλη – Α. Β. Καραπαναγιώτου – Α. Κουμούση (επιμ.), *Το Αρχαιολογικό Έργο στην Πελοπόννησο 2 (ΑΕΠΕΛ 2), Πρακτικά της Β΄ Επιστημονικής Συνάντησης (Καλαμάτα, 1-4 Νοεμβρίου 2017)*, Καλαμάτα 2020, 683-690.

Εικ. 9. Χριστιάνοι Τριφυλίας, ναός Σωτήρος Χριστού. Η δυτική θύρα εισόδου στον νάρθηκα.

για τα πελοποννησιακά εργαστήρια γλυπτικής καθ' όλη τη διάρκεια του 12ου αιώνα⁵¹.

Παρόλο που υπερτερούν στο εντυπωσιακό κτήριο κατά πολύ τα μορφολογικά χαρακτηριστικά της λεγόμενης «ελλαδικής σχολής», μια ξεχωριστής σημασίας

⁵¹ Γ. Πάλλης, «Παρατηρήσεις στην εξέλιξη της αρχιτεκτονικής γλυπτικής στην Πελοπόννησο κατά τον 12ο αιώνα», Μ. Μήτση-Αναγνώστου – Α. Μοράκη – Α. Μπαρζώκα (επιμ.), *Μνήμης Χάριν. Πρακτικά Ημερίδας για τον Νίκο Μπιργάλια, Πελοπόννησος: ο τόπος και οι προσλήψεις του*, Αθήνα 2018, 209-223.

κατασκευαστική λεπτομέρεια, η οποία μέχρι σήμερα δεν έχει τύχει ειδικότερου σχολιασμού, αφήνει ανοιχτό ακόμα και το ενδεχόμενο συμμετοχής κωνσταντινουπολιτών μαστόρων κατά τη φάση της ανέγερσης του ναού. Ορισμένα από τα μεγάλα τόξα που σώζονται από την αρχική φάση, όπως λ.χ. το μεγάλο ανακουφιστικό τόξο πάνω από το μνημειακό μαρμάρινο περιθύρωμα της δυτικής θύρας, που ξεπερνά σε ύψος τα 4 μέτρα (Εικ. 9, 10), είναι κατασκευασμένα με τη λεγόμενη μικτή τεχνική τοξοδομίας, με εναλλαγή πώρινων θολιτών και πλίνθων. Η συγκεκριμένη λύση περιλαμβάνεται

Εικ. 10. Χριστιάνοι Τριφυλίας, ναός Σωτήρος Χριστού. Λεπτομέρεια του ανακουφιστικού τόξου της δυτικής θύρας εισόδου στον ναό.

μεταξύ των βασικότερων χαρακτηριστικών της κωνσταντινουπολίτικης αρχιτεκτονικής παράδοσης ήδη από τη μέση βυζαντινή περίοδο⁵². Εξ όσων μάλιστα γνωρίζω, ο ναός των Χριστιάνων παρέμεινε για αιώνες το μοναδικό παράδειγμα εφαρμογής της μικτής τοξοδομίας στην Πελοπόννησο, έως και τις πρώτες δεκαετίες του 14ου αιώνα, όταν οικοδομήθηκε στον Μυστρά ο ναός της Οδηγήτριας από τον ηγούμενο της μονής Βροντοχίου Παχώμιο, όπου και πάλι η υιοθέτηση της

συγκεκριμένης τεχνικής στα μεγάλα τόξα του ναού οφείλεται πιθανότατα στην παρουσία κωνσταντινουπολιτών μαστόρων κατά την εκτέλεση του έργου⁵³.

Επιστρέφοντας στη Χριστιανούπολη, τόσο η εκκλησιαστική αναβάθμιση της περιοχής όσο και η ανέγερση του εντυπωσιακού επισκοπικού της ναού συνδέονται, κατά τη γνώμη μου, με αποφάσεις που ελήφθησαν στην ίδια την πρωτεύουσα της αυτοκρατορίας, ενδεχομένως και από τον ίδιο τον αυτοκράτορα Αλέξιο Α΄ Κομνηνό ή από κάποιον ανώτατο αξιωματούχο που λειτουργούσε στην περιοχή ως εντολοδόχος του⁵⁴. Μόνο μια αυτοκρατορική χορηγία μπορεί να δικαιολογήσει το μέγεθος της δαπάνης για την ανέγερση,

⁵² Για την τεχνική αυτή, βλ. Μ. Κάππας, «Ο ναός της Παντοβασίλισσας στην Τρίγλεια. Τυπολογικές και μορφολογικές επισημάνσεις», ΔΧΑΕ ΜΓ' (2012), 55-66, κυρίως 57-58. Η εν λόγω τεχνική, γνωστή στην ύστερη ρωμαϊκή αρχιτεκτονική, επανεμφανίζεται σε βυζαντινά κτήρια στη σφαίρα επιρροής της Κωνσταντινούπολης ήδη από τα μέσα του 11ου αιώνα. Παρόλο που δεν σώζονται μνημεία αυτής της πρώιμης περιόδου, στην ίδια την πρωτεύουσα η υιοθέτησή της σε αυτοκρατορικές χορηγίες του Κωνσταντίνου Θ' Μονομάχου, όπως λ.χ. η μεσοβυζαντινή φάση ανακαίνισης του ναού του Αγίου Νικολάου στα Μύρα και το καθολικό της Νέας Μονής στη Χίο, δεν αφήνουν, κατά τη γνώμη μας, καμία αμφιβολία για τον τόπο αναβίωσης της συγκεκριμένης τεχνικής που δεν ήταν άλλος από την ίδια την πρωτεύουσα της αυτοκρατορίας.

⁵³ Π. Κουφόπουλος – Μ. Μυριανθέως, «Παρατηρήσεις στην αρχιτεκτονική της Θεοτόκου Οδηγήτριας στη Μονή Βροντοχίου Μυστρά (Αφεντικό)», *Ἡρώς Κτίστης*, ό.π. (υποσημ. 37), II, 633-655, με προγενέστερη βιβλιογραφία. Οι ισχυρές κωνσταντινουπολίτικες επιδράσεις στον ναό της Οδηγήτριας του Μυστρά και η επιρροή τους στη γηγενή πελοποννησιακή αρχιτεκτονική αποτελούν το αντικείμενο ειδικής μελέτης του γράφοντος.

⁵⁴ Για τη σύνδεση της ανέγερσης του εντυπωσιακού ναού των Χριστιάνων με τον Αλέξιο Α΄ Κομνηνό, βλ. επίσης Μ. Κάππας,

σε μια δυσπρόσιτη τοποθεσία, ενός ναού αυτής της κλίμακας, στη διακόσμηση του οποίου περιλαμβάνονταν, εκτός από περίτεχνα γλυπτά, ορθομαρμαρώσεις και ψηφιδωτά: την υπόθεση αυτή ενισχύουν οι στενοί δεσμοί που διαπιστώνονται στο μνημείο και τον διάκοσμο του με την ίδια την Κωνσταντινούπολη, επιβεβαιώνοντας έτσι έμμεσα τη λαϊκή ρήση που μέχρι και σήμερα ανακαλούν οι γηγενείς αναφερόμενοι γεμάτοι περηφάνια στον ναό του χωριού τους: «Αγιά Σωτήρα στον Μοριά κι Αγιά Σοφιά στην Πόλη».

Η έμμετρη επιγραφή της Μεθώνης φωτίζει, ως εκ τούτου, με τρόπο μοναδικό την ειδική μέριμνα και τις πρωτοβουλίες που φαίνεται ότι ανέλαβε η κομνηνεία δυναστεία για το τμήμα αυτό της αυτοκρατορίας, που

πρώτο δεχόταν τα πλήγματα των νορμανδικών επιδρομών. Το νέο τείχος της Μεθώνης, που φρόντισε να κατασκευάσει ο Θεοφύλακτος από ωραία λαξευμένους πωρόλιθους, δεν κατοχύρωνε μόνο ένα από τα σημαντικότερα λιμάνια της Πελοποννήσου αλλά και την ίδια την αυτοκρατορική εξουσία της νεοπαγούς δυναστείας των Κομνηνών: το φιλόδοξο αυτό οχυρωματικό έργο, από κοινού με την ανέγερση του εμβληματικού ναού των Χριστιάνων, αποσκοπούσε αφενός στο να εμψυχώσει τους υπηκόους του βυζαντινού κράτους σε ένα από τα πλέον ευάλωτα τμήματά του και αφετέρου στο να δοξάσει το μεγαλείο της ρωμαϊκής αυτοκρατορίας που ο ίδιος ο Αλέξιος Α΄ Κομνηνός αγωνιζόταν στα πρώτα χρόνια της βασιλείας του να ανασυστήσει από τις στάχτες της.

«Architecture and the Sacred Mysteries in the Middle Byzantine Peloponnese», M. Mitrea (επιμ.), *Mapping the Sacred in Byzantium, Construction, Experience and Representation (September 20-21, 2019)*, Newcastle (υπό έκδοση).

Προέλευση εικόνων

Φωτογραφίες Μιχάλη Κάππα. Εικ. 2: Σχέδιο Τάσου Παπαδόγωνα.

Michalis Kappas

CONSTRUCTING A WALL FOR THE DEFENCE OF METHONI IN THE YEARS OF ALEXIOS I KOMNENOS. THE TESTIMONY OF A METRICAL INSCRIPTION

About twenty years ago, a metrical inscription was found at Panagoula, 3.5 km northeast of Methone. After its conservation was completed, it was included in the museological study for the Archaeological Museum of Messenia, where it is exhibited. It is incised on a white-greyish marble slab and its extant height is 0.53, width: 0.28 m, and thickness: 0.08 m. Its surviving part consists of twelve lines of approximately the same number of incised letters. An indication of the original width of the marble slab is provided by the way the year is spelled out

in the 10th and 11th lines. The fact that the word for the hundreds is missing, taking into account the use of compendia in analogous cases, indicates that the lost part of the inscription would have included 15 to 17 incised letters. The estimated measurements of the missing piece lead to the conclusion that the marble surface would have originally been square-shaped, measuring 0.53×0.60 m approximately.

We propose the following transcription, in standard spelling:

- + Χρόνοις ἱκανοῖς [.....]
 πονήσαντα MECY [.....]
 πίπτοντα CYNE [.....]
 Θεοφύλακτος Ο [.....]
 5 τοίχῳ κυκλώσ[ας]
 καὶ κατοχυρώ[σας]
 σκήπτρων οὐ[ρανοῦ]
 τῆς τῶν Κομνην[ῶν]
 ἰνδικτιῶνος ὀ[γδότης]
 10 ἑξακισχιλ<ε>[ιοστὸν]
 ἐνενηκοστὸν [.....]
 ἐκ τῆς Νορμά[νων]

According to the text of the inscription, a certain Theophylaktos was responsible for the reconstruction of the walls of a city, the name of which is not mentioned. The proximity of the slab's findspot to the castle of Methoni, makes it tempting to connect it with this important city in the southwestern Peloponnese. The office held by Theophylaktos is not recorded in the extant section of the inscription, whereas the date is only partly preserved. However, the reference to the imperial family of the Komnenoi, in connection with the allusion to the Normans in the last line of the inscription, establishes a secure chronological framework between the last quarter of the 11th century and the middle of the ninth decade of the 12th century.

The date, from which only the words denoting the thousands and tens are preserved, has been incised in full word form in the 10th and 11th lines. The corresponding hundreds within the reign of the Komnenos dynasty are the sixth and seventh. In the former case the fortification of the city would have taken place within the ninth decade of the 11th century, whereas in the latter case in the same decade of the following century.

A key element for narrowing down the chronology of the inscription is the year of the indiction. At the right end of the ninth line can be discerned the left half of a letter, which can only be an omicron. The only possible explanation we can suggest is that the year of the indiction

was given in words, as was the habit of the scribe of the inscription under investigation. If this hypothesis is true, then only the eighth indiction can be placed in the line in question. The years that agree with this indiction during the ninth decade of the 11th and 12th centuries are, in the former case 6593 (1084/85), and in the latter 6698 (1189/90). The latter date can be disregarded, since the Komnenos dynasty had already been ingloriously succeeded by the Angelos family by 1185. Thus, we prefer dating the inscription to the year 1084/85, three years after the ascent of Alexios I Komnenos to the throne. This date also agrees with the palaeography of the inscription.

The inscription under investigation was recently connected by M. Kappas and S. Mamaloukos with an impressive section of the fortifications of Methoni, between the outer and middle gate of the castle. This section of the wall, constructed with finely dressed rectangular stones in ashlar masonry, recalls ancient buildings, whereas its construction would have been a crucial contribution to the defense of the most vulnerable section of the city on the mainland.

The realization of such a costly defensive work at the western extremity of the empire was apparently not an isolated undertaking. Around the same time as the repairs to the walls of Methoni, probably in the year 1086, the ecclesiastical administration of the wider region was re-organized and a new metropolis was created to the north of the bishopric of Methoni, that of Christianoupolis. The improvements to the defensive walls of Methoni, as the metrical inscription unambiguously testifies, together with the establishment of the new metropolis and the construction of its emblematic episcopal church, appear to have been actions within a coherent plan organized by the central authorities, in order to uplift the morale of the subjects of the Byzantine state in its most vulnerable to the Norman attacks western limit of the Empire.

*Archaeologist-Byzantinist, PhD
 Ephorate of Antiquities of Messenia
 mgkappa@yahoo.gr*